

Sõnamoodustus tekstiloomeprotsessina

Reet Kasik

Tartu ülikooli vanemteadur

Keel on inimtegevuse tuum: see on mõtlemise ja inimestevahelise suhtluse keskne vahend. See on ka kultuuri, ühiskonna ja kollektiivi lahutamatu osa. Tänu keele mitmekesistele ülesannetele on keelelist tegevust eri aegadel vaadeldud, liigitatud ja nimetatud paljudest vaatepunktidest paljudel viisidel. Kuna keel on keelekasutajate ja -kollektiivide ühine omand, siis selle üle ka polemiseeritakse ja see tekitab tugevaid tundeid: võidakse rääkida keelevaidlusest, keelevõitlusest ja keelesõjast, kuni saavutatakse keelerahu ja keelekokkulepe. Keel kui ühine omand tähendab muuhulgas sedagi, et me ka loome oma keelt üheskoos ja kõigil keelekollektiivi liikmetel on võimalus ja oskus selles loometegevuses osaleda. Iga keeleuuriija – ja iga keelekasutaja – puutub kokku küsimusega, mida keel keelekasutajale ja kollektiivile tähendab, kuidas keelesse suhtutakse ja mida keelega tehakse. Siinses artiklis vaatlen, kuidas tavaline anonüümne keelekasutaja keelt loob. Enamik tekstinäiteid on ajakirjandusest ja interneti suhtlusvõrgustikest, mõned ka ilukirjandusest.

Järgmistes näitelausetes on kasutatud sõnu, mida tegelikult keeles justkui olemas ei ole, vähemalt ei ole selliseid sõnu üheski sõnastikus ega ole neid varem üheski tekstis registreeritud. Need on siis mingis mõttes neologismid e uudissõnad.

Olen kokku kogunud **murestiku**, mis on minu rahutut hinge mingitel hetkedel häirinud (Sirp 9.11.12)

Kujundid on küll muutunud, aga kõigi teemade **julgeolekustamine** on elus ja terve (Sirp 23.11.12)

Järgmise, meie neljanda lapsega **isapuhkan** ka kindlasti (PM 7.3.11)

Uudissõnu tuleb keelde kahel viisil. Üks tee on see, millega tegelevad terminoloogid ja Sõnause-taolised sõnavõistlused: mingi mõiste jaoks on tarvis nimetust ja siis mõeldakse see välja, laenatakse või moodustatakse keeles olemasolevaid reegleid, sõnamalle ja analoogiaid

eeskujuks võttes. Uut sõna tutvustatakse, propageeritakse, soovitatakse ja pikkamööda võib uudissõna levida ja saada laiemalt tuntuks. Sellise sõna keeldetuleku tee ja sageli ka tegija on kuskil fikseeritud ja teada.

Teine viis, kuidas uued sõnad keelde ilmuvad, on spontaanne tekstimoodustus. Neid ei moodustata otseselt puuduva mõiste tähistamiseks või keele sõnavara rikastamiseks, nende tähendust ei defineerita, selgitata ega propageerita, vaid nad sünnivad selle hetke väljendusvajadusest, just sellesse lausesse, ja nad on selles lauses, selle konteksti põhjal mõistetavad ja loomulikud. Just sellist sõnaloomet illustreerivad eeltoodud näited. Suur hulk selliselt moodustatud sõnadest jääbki ühekordselt kasutatuks, teised äratavad mõne erksa lugeja tähelepanu, kes omakorda sama sõna kuskil oma tekstis kasutab, ja nii võivad spontaanselt moodustatud tekstisõnadki levida ja jõuda lõpuks ka sõnastikesse. Harva suudetakse takkajärgi fikseerida, kes, kus ja millal mingit sõna esmakordselt kasutas. Lugesin alles hiljaaegu ühest mälestusteosest, et sõna *kohvik* levis enne kasutatud *kohvimaja* asemele 1920-ndatel aastatel Adsoni, Tuglase ja teiste siurulaste omavahelisest seltskonnaslängist.

Need ülaltoodud näitelausete uudissõnad *murestik*, *julgeolekustamine* ja *isapuhkama* on moodustatud erinevalt. *Murestik* on läbipaistva struktuuriga reeglipärane tuletis: nimisõnast saab eesti keele sõnamoodustusreeglite järgi moodustada kogu või hulka tähistava sõna: *saarestik*, *sõnastik*, *nimestik*, *ideestik*, *probleemistik* jne. Sellise malli analoogial on kerge luua oma teksti elavdamiseks uusi tuletisi:

Veel on algatatud paar uut projekti – ülevaated *seenestikust*, jõgedest. Altar, kantsel, *pingistik*, aknad jms telliti ja uuendati kõik eri aegadel. Lavastuse raamiks on küllaltki realistlik *pildistik* ühest laevast. Igal juhul viimastel nädalatel selles majas õlut ja ampsu võttes jäi *kundestikust* mulje kui üsna kohalikust. Nagu ka bussi- ja raudteejaama puhvetid Tallinnas ja Klooga ranna *putkastik*.

Julgeolekustama on samuti läbipaistva struktuuriga reeglipärane tuletis, käändsõnast saab *sta*-liitega tuletada vastavat tegevust tähistava verbi ja kui on olemas tegusõna, siis on sellest automaatselt ka *mine*-tuletis. Keelekorpustest ja internetist leiab lisa: *euroopastama*, *sundparteistama*, *internetistama*, *turvamärgistama*, *purgistama*, *kuubistama*, *ülikonnastama*, *kitšistama*.

Lipsustatud ja *traksistatud* noormeeste auks tuleb öelda, et erinevalt paljudest on nad omandanud kiiresti, põhjalikult ja veatult keerulise terminoloogia.

Kinnisvaraobjektid tuleb edaspidi *passistada* nagu autod. Salatikomponendid *kuubistada* ja segada omavahel kergelt läbi. Asutused saavad võimeliseks trükikodade linte suuri hulgi *pangastama*.

Kolmas näide *isapuhkama* ei ole mingi läbipaistva malli eeskujul moodustatud liitsõna. Siin on analoogia kaudsem, aga siiski täiesti olemas. Kui meil on paralleelselt kasutusel tegusõnad ja nende *us*-tuletised *ootama* – *ootus*, *tõestama* – *tõustus*, *kaotama* – *kaotus*, *puhkama* – *puhkus*, ja kui on olemas reeglipäraselt moodustatud liitnimisõna *isapuhkus*, siis on igati loogiline, et keeleerk sõnakasutaja näeb selle kõrval võimalikuna ka tegusõna *isapuhkama*: kui *puhkus* ja *puhkama*, miks siis mitte ka *isapuhkus* ja *isapuhkama*. Niisama võimalikud oleksid ka *suvepuhkus* ja *suvepuhkama*, *talvepuhkus* ja *talvepuhkama*, *õppepuhkus* ja *õppepuhkama*, *emapuhkus* ja *emapuhkama*. Mis sest, et keegi neid seni veel minu teada kasutanud ei ole. Aga võib-olla on. Keelekasutaja jaoks ei ole probleem, et ta on moodustanud tegusõna

n-ö tagurpidi – mitte tüvisõnast tuletise, vaid tuletisest tagasi tüvisõna. Keeleteadlane analüüsib, mis millest on moodustatud, tavalise keelekasutaja teadvuses on lihtsalt paralleelselt olemas *us-* või *mine-*liiteline nimisõna ja samatüveline tegusõna. Enamik eesti keeles kasutatavaid liittegusõnu ongi tegelikult pöördtuletised liitnimisõnadest, mitte aga kahe sõna liitmise teel moodustatud: järgmised näited on internetist guugeldatud.

See-eest oli lätlane tegelane – *kiiruisutas* 5000 ja sai 22. koha. Aga positiivselt poolelt on vähemalt ilus ilm, saab pesu *kiirkuivatada*. Rotermannis saab ka lasta oma ratta mutrivõtmega poistel üle vaadata ja *kiirparandada*. Õpilased *ravikindlustab* riik. Mõttele, kui sageli sõidada ja kas *rulluisutada* treenimiseks või lihtsalt lõbu pärast. Kas keegi *videosalvestas* üritust? Näib, et valdavalt *purilennatakse* kas Indias või Brasiilias.

Tekstiprotsessis saab moodustada kõikide sõnaliikide sõnu, nii liit-sõnu kui ka tuletisi. Keskendun järgnevas üksnes nimisõnatuletusele. Ühesuguse liitega moodustatud sõnad moodustavad tuletustüübi. Nimisõnaliiteid on eesti keeles umbes 40. Mitte kõik neist ei võimalda tekstipõhist spontaanset sõnaloomet. Tuletustüübid võivad olla produktiivsed või ebaproductiivsed. Ega see piir väga selge ei ole. Olemasolev tuletustüüp on alati potentsiaalsete sõnade moodustusmall ja ebaproductiivsetessegi tuletustüüpidesse on uute sõnade lisandumine aegajalt siiski võimalik. Ebaproductiivsete tüüpide teadlikku elavdamist kasutatakse terminimoodustuses. Hiljaaegu on ajalehest silma hakanud tuletiste *müük, lõök, jääk, saak* analoogial ühendverbist *välja viima* moodustatud arvutitermin *väljaviik*.

Wikipedia: *Väljaviik* e *viik* on kiibi korpusest väljaulatuv metallkontakt, mis on ette nähtud kiibi elektriliseks ühendamiseks trükkskeemi või kiibipesaga.

Analoogiamalliks kõlbab ka tuletustüübiga häälikuliselt sarnanev sõnakuju (*selve, kõurik, taristu*). Neis sõnades on liide küll adutav, aga tüvisõnu, millest need võiksid tuletatud olla, et ole olemas, vaid tegemist on tehissõnadega, mis oma kujult meenutavad tuletisi.

Aga see on terminoloogide ja teadliku sõnamoodustuse maailm. Seevastu produktiivne tuletustüüp on avatud spontaansete tekstisidusale sõnamoodustusele. Pole oluline, kas mingi tuletis on leksemina registreeritud ja sõnaraamatus esindatud. Produktiivsed tuletusreeglid kuuluvad keelekasutaja keelepädevusse sarnaselt muutmorfoloogia reeglitega – keelekasutaja on vajaduse korral võimeline moodustama

reeglipärase neologismi, mis täidab leksikaalse lünga. Osa sõnatuletusest on niisama automaatne nagu ükskõik millise käändevormi moodustamine, näiteks *mine*-liiteliste teonimedele, *ja*-liiteliste tegijanimedele või *us*-liiteliste omadusenimetuste moodustamine. Vaatlen siin keeleloome seisukohast huvipakkuvamaid malle. Uute sõnade moodustamise aluseks on analoogia ja sõnamallid. Tuletamine on analoogial põhineva sõnalooime kõige reeglipärasem ja sagedamini kasutatav liik.

Tekstisidusas sõnaloomes produktiivselt kasutatavaid nimisõna tuletustüüpe on kümnekond. *stik*-tuletistest oli eespool juba juttu. Kõige rohkem tuletatakse tekstisidusalt mitmesuguseid isikunimetusi. Isikute nimetamiseks kasutatakse tekstimoodustuses väga aktiivselt nii *lane*- ja *line*-tuletisi kui ka *ur*-tuletisi:

Kümme on niisiis *veidemanlased*, kuus *savisaarlased*. Linnapea mõtteavaldused näitavad, et Isamaaliidus ei ole enam üksnes *kelamlased* ja *laarlased*. Priit kui endine *ekspreslane* teab muidugi hästi, et EE on justkui suur labor. *Kreisiraadiolane* Hannes Võrno rääkis, et tegelikult oli neil plaan ilmutada oma lugusid mingil helikandjal. Peeter Linnap on Kunstiülikooli populaarne õppejõud, kel oma koolkond *linnaplasi* kasvamas. Siis läkitati asutusest *töörühmlastele* uued variandid.

Mitmel korral võtavad *rongkäigulised* üles ka lauluviisi. *Matkaliste* palkmajad tundusid päkapikkude ja jõuluvanade peatuspaigana. Mitte keegi volikogu *koosolekulistest* ei olnud vastu ettepanekule keelustada täielikult kange alkoholi ja tubaka reklaam. Pärastlõunal ootab *reisilisi* sõit Võrtsjärvel. Dirigent Margus Kasemaa juhatab kõiki *väljakulisi*. Vedelseebinõu kõrvale paigutatud andur aktiveerub, kui *kempuline* on kraanikausi juures seisnud 15 sekundit. Kui ilmad soojemaks lähevad ja linnast väljuvad teed *piknikuliste* autodest ummistuma hakkavad. *Karnevaliliste* enamuse moodustasid kultuuriaktivistid. Peamised külastajad olid *olümpiaadilised*.

Jooksurid tegid teed. Nad röövisid Kastilial *talureilt* loomakarju. Ta oli kindel, et ta varaldasa tost usutaganejast ja *uhkurist* vaevalt maha jääb. Ma ei näe, et te oma mõõku atradeks taoksite või oma odasid *viinamarjuri* nugadeks. Ent see on juba kord *keelehoolduri* kohus. BMWga *uljur* rammis Moskvas tsiklit ja hukkus jões. *Ülbur* väljus ja peksis jalaga mõlki käežesti teinud mehe masina. Kaks *naljurit* on siin ikka.

ur-tuletiste kõrval kasutatakse eriti slängis meelsasti ka *ar*-tuletisi:

Hotell on oma rannaribaga, mida siis *turvar* valvab. *Narkar* kaebas politseile kanepi kvaliteedi üle. Täna õhtupoolikul vajab päästjate abi Pirital merele läinud *surfar*. Ta oli USA *räppar* ja räppgrupi D12 üks asutajaliikmetest.

Soome *poppar* ostis Kalamajja korteri. *Džässar* NK jõuab Eestisse. Mina sellise *käimariga* autot küll pole näinud. Tõeline *löömar* oled, Mooses.

Isikuid või ka esemeid nimetatakse vajaduse korral *ik*-tuletistega:

Vabariiklaste kandidaat Mick Romney püüab ametis olevat presidenti näidata välispoliitilises plaanis *pehmikuna*. Loiu elegantsiga, mis teeks au isegi *ülbik*-teenrile Tšehhovi näidendites. Igavesti 14-aastased *nüridikud* on end maksma pannud juba 88 riigis. Näis, millega see *rõvedik* nüüd hakkama saab. Inimesed hakkavad mind nende *jubedikega* seostama. Jeesus oli hea ja mõnus tüüp, mitte hull *pühadik*. Kõik välismaised on olnud liiga kibedad, nii et mina olen rahul, et aura oma on suhkrukem, *mõrudikke* on niigi palju. Paljud elavad sügavas veendumuses, et neile igasugused *miitsikud* ja *kübarikud* ei sobi. *Ulmikud* on aprioorselt muinasjutud ja seebika mõõdu annab välja ka „Düün“.

Viimases rühmas on näiteid, kus tuletis on moodustatud mitte niivõrd tuletustüübi, vaid just sõnamalli analoogial, näiteks reeglipärase *jubedik* (< *jube* : *jubeda*) ja *rõvedik* (< *rõve* : *rõveda*) analoogial on moodustatud ka *pühadik*, *nüridik* ja *mõrudik*, kuigi neis *d*-häälikut alussõna tüves ei ole.

Üsna tavaline on naissoo märkimine vastava tuletisega. Kasutatakse nii *нна*- kui *тар*-liidet, viimast rohkem ja loomingulisemalt. *нна*-tuletisi moodustatakse sagedamini *lane*- ja *ja*-liitelistest isikunimetustest, harvem tuletamata tüvedest

Zontalannad möllavad Glorias. „Sõbrad küsivad aasides, millal ma sili-koonrinnad hangin,“ muigab põhimõttekindel *vetelpäästjanna*. Hollywoodi eksootilisim leid ei taha, et üks režissöör teise järel teda mustasilmseks *võrgutajannaks* määraks. Niimoodi sai Lönnrot eepose *tegelannale* ilusa nime Aino. Üks blond *õpilanna* teatas seda truu- ja puhtsüdamlikult. Restorani *kelnerinna* toob toidu lauale ja soovib head isu. Komisjoni *sekretärinna* KK tõi televisioonis niisuguse näite.

tar-tuletisi seevastu moodustatakse lihttüvedest:

Eks olnud kuninganna jumaldatav *ilutar*. Pöörase *raugatari* külma kirk muutus daami kurtuaasiaks. 25-aastane lauljatar sündis Austraalias, töötas tantsuklubides *diskotarina* ja lõi kaasa bändis. Skandaalne iiri *rokitar* Sinead O'Connor avameelitses hiljuti. Kokku on kahel blondil ja kahel brunetil *bänditaril* seitse last. Kui hullunud *fännitar* ilmus Sidneys tema koju, oli mees enda sõnul hirmust kange. Teemantahelad ja briljantsed käeraud *glamuuritaridele*. Juba toetab ta rahaliselt üht ragbitiimi, peagi saab sõlmitud leping Montecatoni vaprate *vutitaridega*.

Abstraktsemaid tegevusalasid ja omadusi nimetatakse sageli *ndus-* ja *lus-*liiteliste sõnadega. *ndus-*tuletiste levikust on põhjaliku ülevaate kirjutanud Argo Mund (vt Oma Keel 2005, nr 1).

Riik on pööranud suurt tähelepanu *perearstindusele*. Eestis ei lähe *missindus* enam hästi peale. Ühing ei taga neile töökohta, aga siit saaksid *giidindusest* huvitatud vajalikku teavet. Just au, tarkus ja isikuvabadus on need alustalad, millele *ülikoolindus* on alati toetunud. Sanitaarinspektorid, kes kauplustes näpuga tolmu otsivad, vaatavad *putkandusest* mööda või läbi. Kogu Eesti *mobiilinduses* ei olnud lõppev aasta sugugi nii edukas.

Kavalantslus ja *rehepaplus* on ellujäämiseks vajalik olnud. Meie tee on professionaalne *amatöörlus*. Kõik JC filmid on sisu poolest jubedad, aga see-eest on kaklused ja *kaskadöörlus* klass omaette. Bachi tšellosooitide *autorlus* küsimärgi all. *Parasiitlus* on saamahimu üks väljendusvorme. Suurepärase *fänlus*: Inglismaa ja Rootsi.

Tegevust väljendatakse tavapärase *mine-* ja *us-*tuletiste kõrval vahel loomingilisemalt *ng-*tuletistega:

Hoopis raskem on võidelda moe, *matkingu* ja maneeriga. Sellises *sätinus* on juba küllalt palju tinglikkust. Kui seda trükiti neli korda vähem, siis on õige, et *trüking* jaotati esmajoonel koolidele. Kellelgi tuli mõte ristida see hoov Bastioni aiaks ja soov oleks, et see *risting* ka realiseeruks. See sõna *süüime* tundub südame liiga kirvetöise *nudinguna*. See on minu arust nagu mingi vaimne *hälving*. Toledos ei lausunud ükski nõunik sõnagi laitu, aga *tauning* oli tunda.

Iga selline sõna ei pruugi olla iseenesest arusaadav või läbipaistev, kui me seda kuskil sõnaraamatus näeksime: *risting*, *hälving*, *tauning*. Aga tekstis pole tähenduse tõlgendamiseks mingeid raskusi.

Teistest liidetest on populaarsed kohaliide *-la* ja kollektiivsusiide *-kond*:

Loomade *jookla* oja ääres. Klubi ees paikneb traditsioonilise *õllela* asemel sel suvel hoopis rannarestoran. Seisame juba *toitla* alas ja uurime võõramaiseid ja veidraid vilju. Paluks interaktiivse *soengla* linki. Pildil on Kadrioru lossikomplekti *lustla*. Kas seal võib tegutseda peale avastatud *trükla* veel valerahategijaid? Laupäeval võis *telklas* näha umbes 5–6 üksikut telki. Tartu linnavolikogu või rahvaste *rändla*.

Miks pole osa *arstkonnast* nõus kliinikumi minekuga ülikooli otsealluvusse? *Autorkond* koosneb ju peaaesjalikult tegevõpetajatest, kõrgkoolide õppejõududest ja teadlastest. Vaesuvad paraku ka õpetajad, teadlased ja *professor-*

kond. Praegu Eestist lahkuvaid noori ei ühenda enam tunne, mis on liitnud klassikalist *pagulaskonda* – olla eksiilis eesmärgiga hoida eestlust. Liin on üks Tallinna koormatumaid ning eriti vahelduva *sõitjaskonnaga*.

Tekstituletiste moodustamiseks sobivaid tuletusmalle on ka tegusõnade, omadussõnade ja määrsõnade moodustamiseks, aga neist tuleb juttu vahest edaspidi. Kokkuvõtteks võib siis tõdeda, et keel on loominguline asi ja keelt saab ise teha. Ka sõnu ei pea otsima ainult ÕS-ist või seletussõnaraamatust, sõnamoodustusmallid on osa inimese keeleoskusest. Just niisama, nagu me oskame moodustada sõnadest lauseid, oskame tegelikult vajadusel moodustada ka sõnu, mille mõistmisega kasutuskontekstis ei ole kuulajal või lugejal mingeid raskusi.